

تحلیل سیاسی (۱۰۷) ارزیابی نشست سران کشورهای حاشیه خزر

مقدمه

چهارمین نشست سران کشورهای ساحلی دریای خزر دوشنبه ۷ مهرماه (۲۹ سپتامبر) در بندر آستاراخان روسیه برگزار شد. شهر بندری آستاراخان مرکز فعالیت‌های اقتصادی، بازرگانی و حمل‌ونقل روسیه با کشورهای حوزه دریای خزر محسوب می‌شود. در عین حال، قرار گرفتن مقر ناوگان دریای خزر روسیه در شهر آستاراخان، بر اهمیت این شهر افزوده است. انتخاب آستاراخان به دلیل قدمت تاریخی و ارتباط نزدیک آن با دیگر کشورهای ساحلی بسیار سنجیده بود. طبق برنامه، قبل از اجلاس سران، نشست ۲ روزه کارشناسان برگزار شد و ۶ مهرماه هم نشست وزرای خارجه پنج کشور ساحلی برگزار گردید. وزرای امور خارجه کشورهای ساحلی خزر در این نشست متن بیانیه سیاسی اجلاس سران را نهایی کردند.

ایران، روسیه، جمهوری آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان، پنج کشور حاشیه دریای خزر هستند. سه نشست پیشین سران کشورهای حاشیه دریای خزر به ترتیب در سال‌های ۱۳۸۱ در عشق‌آباد پایتخت ترکمنستان، ۱۳۸۶ در تهران و ۱۳۸۹ در باکو پایتخت جمهوری آذربایجان برگزار شده بود. آقای حسن روحانی، رئیس‌جمهوری اسلامی ایران در بدو ورود در جمع ایرانیان مقیم آستاراخان حاضر شد. وی سپس در مراسم رهاسازی نوزادان ماهیان خاویاری شرکت و با ولادیمیر پوتین رئیس‌جمهور روسیه دیدار کرد. گفتنی است برای نخستین بار رؤسای جمهور شرکت‌کننده در اجلاس به‌عنوان اقدامی نمادین برای حفظ منابع این دریا تعدادی بچه‌ماهی خاویار پرورش‌یافته در مرکز ویژه پرورش ماهی آستاراخان را به دریا انداختند. در حاشیه نشست، حسن روحانی با الهام علی‌اف، رئیس‌جمهور آذربایجان نیز ملاقات کرد.

معاونت پژوهش‌های
سیاسی - حقوقی
دفتر: مطالعات سیاسی

سخنرانی رئیس‌جمهور

آقای حسن روحانی در سخنرانی خود در نشست سران خزر، مسئله «امنیت و همکاری‌های جمعی در برقراری آرامش و ثبات در منطقه دریای خزر» را یادآور شد و گفت: اجازه ندهیم دریای خزر و سواحل آن، که اهمیت ویژه‌ای برای کشورهای ساحلی دارد، محل ترکتازی افراط‌گری و تروریسم، مواد مخدر و جنایات سازمان‌یافته شود.

مشخصات گزارش

رئیس‌جمهور اسلامی ایران تأکید کرد که تدوین کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر اقدامی کلیدی برای همکاری در خزر است، اما تا آزمون معاهدات موجود، مبنای همکاری خواهد بود. روحانی در عین حال درباره امنیت دریای خزر نیز اظهار داشت که تضمین صلح، ثبات و امنیت در خزر در گرو اصول بنیادینی چون «پرهیز از ورود به رقابت‌های تسلیحاتی»، «خودداری از کاربرد نیروهای مسلح» و «ممنوعیت حضور نیروهای نظامی بیگانه» خواهد بود.

شماره مسلسل:

۲۶۰۱۳۹۱۶

تاریخ انتشار:

۱۳۹۳/۷/۱۲

توافقات نشست آستاراخان

علاوه بر امضای سه موافقتنامه توسط وزرای مربوطه و نیز صدور بیانیه مشترک توسط سران پنج کشور ساحلی دریای خزر در نشست آستاراخان، توافقات مهمی صورت گرفت که دارای اهمیت خاصی هستند.

۱. توافق درباره حدود دریایی

به دنبال توافق رؤسای جمهور کشورهای ساحلی خزر در اجلاس سوم سران در باکو برای تعیین حدود مناطق سطح این دریا، در اجلاس چهارم سران در آستاراخان عرض منطقه حاکمیت ملی ۱۵ مایل دریایی و عرض منطقه انحصاری ماهیگیری ۱۰ مایل (مجموعاً ۲۵ مایل) در دریای خزر تعیین شد.

طبق کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها، عرض دریای سرزمینی یا منطقه حاکمیت ملی، ۱۲ مایل است. دریای خزر با ۱۵ مایل، یگانه دریایی است که ۳ مایل بیشتر از پهنه‌های آبی دیگر، منطقه حاکمیت ملی خواهد داشت. با این همه در این اجلاس نیز، رژیم حقوقی خزر نهایی نشد. چنین هدفی البته از قبل نیز طراحی و پیش‌بینی نشده بود. مابقی پهنه دریای خزر به عنوان «پهنه مشترک» تعیین شد که بین پنج کشور مشترک خواهد بود.

۲. توافق درباره امنیت خزر

از دیگر موارد بسیار مهم توافق، تصویب ممنوعیت حضور نیروهای نظامی کشورهای غیرساحلی در دریای خزر است. این مسئله مورد تأکید خاص سران ایران و روسیه بود.

۱. روسیه در سال‌های اخیر بارها بر ممنوعیت حضور نیروهای خارجی در خزر تأکید کرده و در این راستا ایران نیز یکی از اصول مورد نظر خود را عدم حضور نیروهای نظامی خارجی در دریای خزر اعلام کرده است. با این همه روسیه فقط به اعلام مخالفت بسنده نکرده، بلکه اقدامات عملی مانند تقویت ناوگان دریای خزر و برگزاری رزمایش‌های انفرادی و دوجانبه را نیز در دستور کار خود قرار داده است. این رزمایش‌ها در راستای نمایش قدرت نظامی و نیز افزایش آمادگی نیروهای مسلح روسیه اعم از نیروهای زمینی، هوایی و دریایی انجام شده است. در زمینه دریایی به‌ویژه روسیه به دنبال افزایش شمار یگان‌ها و شناورهای دریایی خود در دریاهای پیرامونی از جمله دریای خزر است. به نظر می‌رسد رزمایش‌های روسیه در خزر با دو هدف خاص صورت می‌گیرد. در وهله نخست هدف از این رزمایش، مقابله با نیروهای خارجی که احتمالاً در دریای خزر مستقر خواهند شد و همچنین تمرین سناریوی مقابله با شناورهای دریایی کشورهای حاشیه دریای خزر در صورت وقوع هر گونه رویارویی احتمالی می‌باشد. هر چند در مقطع کنونی احتمال وقوع درگیری بین ناوگان دریایی روسیه در دریای خزر با یگان‌های دریایی کشورهای حاشیه خزر بسیار کم است، اما در عین حال روس‌ها درصدد کسب آمادگی لازم در این باره هستند. از سوی دیگر مسئله گسترش تروریسم و به‌ویژه گروه‌های تکفیری در قفقاز شمالی (جمهوری‌های خودمختار این منطقه مانند چچن، اینگوش و داغستان) و گسترش دامنه فعالیت آنها به حوزه دریای خزر موجب شده تا ناوگان روسیه در دریای خزر به تمرین مقابله با این گروه‌ها در صورت هرگونه اقدام آنها در پهنه دریای خزر بپردازد. با این همه به نظر می‌رسد رویکرد منطقی در این باره مشارکت همه کشورهای حاشیه خزر در ترتیبات امنیتی و نظامی در بزرگترین دریاچه جهان باشد. البته ایران نیز در سال‌های اخیر به‌طور پیوسته به افزایش توانمندی دریایی خود با ورود ناوچه‌های جدید و ساخت یک ناوشکن به نام جماران -۲ برای خدمت در دریای خزر پرداخته و رزمایش‌هایی را نیز برگزار کرده است.

۲. برخی از کارشناسان روسی از نزدیکی مواضع و دیدگاه‌های روسیه و ایران در مسائل خزر به‌ویژه امنیت این حوزه آبی صحبت می‌کنند. در واقع سیاست دولت روسیه در قبال دریای خزر تحت تأثیر شرایط منطقه‌ای و بین‌المللی جدید قرار گرفته است. اکنون

روسیه به جای تعیین رژیم حقوقی دریای خزر و تقسیم کامل این دریا بین کشورهای ساحلی، تأمین امنیت دریا و حفظ ثبات آن را مطرح می‌کند. بدین ترتیب اولویت برای روسیه نه تعیین رژیم حقوقی این دریا، بلکه تأمین امنیت خزر است. روسیه در نظر دارد خود امنیت و ثبات دریای خزر را تأمین کند و همچون ایران به شدت مخالف حضور نیروهای خارجی و بیگانه در این دریاست. در واقع دغدغه مشترک ایران و روسیه تأمین امنیت دریای خزر و عدم حضور نیروهای نظامی بیگانه است. در مقابل، جمهوری آذربایجان در چارچوب همکاری نزدیک با سازمان ناتو بیش از پیش تلاش می‌کند تا حضور نیروهای غربی و نیز عناصر اطلاعاتی و نظامی رژیم صهیونیستی را در این کشور و در نتیجه در دریای خزر تسهیل و تسریع نماید.

۳. مسئله رژیم حقوقی دریای خزر

۱. رؤسای جمهور ایران، روسیه، قزاقستان، ترکمنستان و آذربایجان در پایان نشست سران کشورهای ساحلی خزر بیانیه مشترک همکاری کشورهای ساحلی خزر را امضا کردند. اما مهمترین موضوع یعنی تقسیم دریا و تعیین مرزهای آبی آن را مسکوت گذاشتند و به نشست آتی سران در سال ۲۰۱۵ در قزاقستان موکول کردند. بنا به گفته برخی صاحب‌نظران روس، در گفته‌های مسئولین ایرانی و روسیه اولویت موضوع نشست آستاراخان «رژیم حقوقی دریای خزر» نبوده است. در این زمینه «یوری اوشاکوف» دستیار رئیس‌جمهوری روسیه اعلام کرد که تصویب کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر در نشست آتی سران که در سال ۲۰۱۵ در قزاقستان برگزار خواهد شد، بعید نخواهد بود. در ظرف دو دهه گذشته تاکنون ۳۸ نشست گروه کاری خزر در سطح معاونان وزرای امور خارجه برگزار شده است. بیشتر کارشناسان امور خزر اتفاق نظر دارند که تا تکمیل رژیم حقوقی این دریا راه زیادی باقی است.

۲. نشست سران کشورهای حوزه دریای خزر گرچه تاکنون منجر به تعیین رژیم حقوقی نشده است، اما دستاوردهایی را به بار آورده است. در طول دو دهه گذشته توافقی‌هایی در مسائل زیست‌محیطی، شیلات، کشتیرانی و ممنوعیت صید پنج‌ساله ماهیان خاویاری به دست آمده است. در چهارمین اجلاس سران کشورهای حاشیه دریای خزر یک بیانیه صادر و توافقنامه‌هایی نیز در زمینه «پیشگیری و واکنش به شرایط اضطراری در دریای خزر» و «حفاظت و بهره‌برداری بهینه از منابع زنده آبی دریای خزر» امضا شد. براساس این توافقنامه‌ها کشورهای ساحلی دریای خزر موظف خواهند بود به پرورش و توسعه ذخایر این ماهیان اقدام کنند.

۳. اختلاف دیدگاه بر سر تعیین مرز آبی به‌ویژه در بخش جنوبی خزر بین ایران، آذربایجان و ترکمنستان یکی از بزرگترین موانع تعیین رژیم حقوقی کامل و پنج‌جانبه شده است. رژیم حقوقی دریای خزر در قرن گذشته، به واسطه قراردادهای دوجانبه میان ایران و اتحاد جماهیر شوروی در سال‌های ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ میلادی تعیین شده بود، اما با فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱، ضرورت تعیین یک رژیم جدید و جامع حقوقی برای بزرگ‌ترین دریاچه جهان به وجود آمد. جمهوری اسلامی ایران اعلام کرده است که با توجه به حقوق بین‌الملل، رویه جهانی، ویژگی‌های خاص دریای خزر و مشاهده عزم دیگر کشورهای ساحلی برای تقسیم بستر، با تقسیم بستر به‌منظور بهره‌برداری از منابع انرژی مخالفت نخواهد کرد، به شرطی که نتیجه تقسیم منصفانه باشد. ایران همچنین اعلام کرده است که تا زمان نهایی شدن تقسیم، هیچ کشور دیگری حق فعالیت در حدود ۲۰ درصد اعلامی ایران را در بستر و زیربستر را نخواهد داشت. جمهوری اسلامی ایران خواهان آن است که برای تقسیم بستر و زیربستر، از الگوها و موارد مهم تحدید حدود در دنیا بهره‌برداری شود. با این همه به دلیل وجود شکاف عمیق میان کشورهای حاشیه دریای خزر تاکنون امکان تعیین رژیم حقوقی دریای خزر فراهم نشده است.

جمع‌بندی

نشست سران کشورهای حوزه دریای خزر در روسیه در حالی برگزار شد که از «فرصت جدید ایران در حوزه خزر» صحبت می‌شود. اکنون فضای بهبود روابط ایران با جامعه جهانی به ویژه کشورهای غربی در شرایط تشدید اختلاف میان روسیه و کشورهای غربی به‌ویژه آمریکا، فرصت مناسبی را برای کشور ما به‌وجود آورده است. جمهوری اسلامی ایران می‌تواند از این فرصت استفاده کند و در این راستا باید از همه ظرفیت‌ها و امکانات خود در تعامل با کشورهای ساحلی بهره‌گیرد. با توجه به تشدید تحریم‌های غرب علیه روسیه، برخی منابع کشورهای ساحلی بر این باورند که، دریای خزر مسیری جدید برای خروج روسیه از تحریم‌هاست. با توجه به تحریم‌های غرب، مسکو ناچار است بخشی از نیازهای خود را از بنادر جنوبی روسیه در دریای خزر تأمین کند. لذا عملاً شاهد تلاش مسکو برای نزدیکی بیشتر به ایران هستیم. امضای قرارداد نفتی ۲۰ میلیارد دلاری بین ایران و روسیه هرچند تاکنون با فراز و نشیب‌هایی روبرو بوده است، اما به‌رحال فصلی نوین در روابط دو کشور محسوب می‌شود.

در مورد چشم‌انداز آتی دریای خزر به‌ویژه در ارتباط با موضوع تعیین رژیم حقوقی آن باید گفت که با توجه به ادامه اختلافات در این‌باره همچنان شاهد تعویق تصمیم‌گیری نهایی در مورد این موضوع خواهیم بود. کمااینکه این مسئله بار دیگر به نشست آتی سران در سال ۲۰۱۵ موقوف شده است. با این همه اختلاف اصلی در این‌باره بین سه کشور یعنی ایران، جمهوری آذربایجان و ترکمنستان است و با توجه به اینکه روسیه قبلاً با قزاقستان و آذربایجان توافقنامه‌های دوجانبه‌ای امضا کرده است، لذا روس‌ها تمایل چندانی برای حل و فصل نهایی این مسئله از خود نشان نمی‌دهند.

درعین حال به‌نظر می‌رسد کشورهای ساحلی باید در باره مسائل و منافع مشترک به‌ویژه حفظ امنیت دریای خزر و نیز ممانعت از ورود نیروهای نظامی خارجی به این پهنه آبی با یکدیگر همکاری بیشتری داشته باشند. مسلماً ورود قدرت‌های خارجی به خزر صرفاً باعث افزایش تنش‌ها، بی‌ثباتی فزاینده و افزایش احتمال برخوردهای نظامی خواهد شد.

